

Олеся ЛАЗАРЕНКО
Інститут мовознавства
імені О.О. Потебні НАНУ

ПОЛЬСЬКА МОВА В ПОЛЕМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРИ В УКРАЇНІ КІНЦЯ XVI–XVII СТОЛІТЬ

У статті розглянуто особливості функціонування польської мови у православної полемічній літературі кінця XVI–XVII ст. Вибір польської мови українськими духовними діячами у своїх працях був зумовлений тогочасними геополітичними та культурно-історичними подіями в багатонаціональній Речі Посполитій.

Ключові слова: польсько-українські мовні і культурні взаємини кінця XVI–XVII ст., історія польської мови, історія українського і польського письменства.

The specifics of the functioning of Polish language in the Orthodox polemic literature in late 16th – 17th centuries has been researched. The choice of Polish language by Ukrainian religious writers was caused by geopolitical tendencies and cultural events in the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Key words: Polish-Ukrainian language and cultural relations in late 16th – 17th centuries, the history of Polish language, the history of Ukrainian and Polish literature.

W artykule przeanalizowano osobliwości funkcjonowania języka polskiego w prawosławnej literaturze polemicznej końca XVI–XVII wieku. Wybór języka polskiego przez ukraińskich działaczy duchowych w ich pracach był podyktowany ówczesnymi wydarzeniami geopolitycznymi oraz historyczno-kulturalnymi w wielonarodowościowej Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: polsko-ukraińskie stosunki językowe i kulturalne końca XVI–XVII wieku, historia języka polskiego, historia literatury ukraińskiej i polskiej.

Дослідники вважають, що поява такого напрямку в історії українського письменства як полемічна література кінця XVI і XVII ст. була зумовлена кількома причинами – «зачіпками од католиків (книга Петра Скарги „O jedności kościoła Bożego”) і такими подіями, як реформа з наказу папи Григорія календаря (1581 р.) та офіційне оповіщення унії на Соборі Берестейським (1596 р.). Особливо останнє» [3, с. 120]. Берестейська унія, без сумніву, була непересічним явищем в історії України, Білорусі Литви і Польщі, що на той час були політично об'єднаними, а її наслідки були відчутними в різних сферах суспільного життя цих країн – військовій, релігійній, культурній, в тому числі і літературній. Метою укладення цього церковного союзу було передусім порозуміння і примирення православно-візантійського Сходу та римо-католицького Заходу у догматичних питаннях. Відомо, що такі спроби були започатковані ще за «київського митрополита Ісидора, котрий на Флорентійському соборі у 1439 р. прийняв акт з'єднання Східної та Західної Церков» [7, с. 213], протягом усього часу до 1596 р. такі ініціативи підтримувалися з боку Риму, велися переговори і не без успіху з українськими політичними діячами. Так, наприклад, князь Василь-Костянтин Острозький писав у 1585 р.

до папи: «Нічого гарячіше не бажаю, як єдності віри й згоди усіх християн, і якби справа вимагала за таке велике добро віддати життя, я б не завагався» [7, с. 214].

Основні питання, які були в центрі релігійної полеміки кінця XVI–XVII ст., стосувалися визнання примату (зверхності) апостола Петра і Папи римського як його намісника на землі, походження Святого Духа (від Отця чи від Отця і Сина, т. зв. Filioque), чистилища, використання прісного чи квасного хліба при Євхаристії, нової календарної реформи, хресного знака та інших обрядових відмінностей між римською та православною церквами. Однак «на першому місці стояв завжди спір про першество папи й додаток «і від Сина» в словах символу віри про походження Св. Духа» [1, с. 461]. Відомо, що усі зусилля полемістів обох таборів переконати опонентів у вірності своїх постулатів були даремними – їхню роботу на полі ідеологічних боїв український літературознавець М. Возняк назвав «Сізіфовою», оскільки кожна зі сторін конфесійних перемовин залишилася на тих самих позиціях, з яких починала свого часу полемізувати. На думку польського історика А. Брюкнера, релігійна полеміка нікого «ані на вернула, ані примирила» [8, с. 643]. Однак попри це сучасні дослідники мають у своєму розпорядженні багатющий історичний та

культурологічний матеріал для вивчення суспільно-релігійних стосунків у багатонаціональній Речі Посполитій XVI–XVII ст., для студій візантійської та римської (латинської) філософії, а також української і польської літератур: «Хоч уся та полеміка важніша для історика взагалі й історика української церкви зокрема, ніж для історика письменства, все-таки з огляду на її релігійно-церковне й культурно-національне значення, не може мовчки поминути й історик письменства, бо ж брали в ній участь письменники, які вложили свою цеголку в скарбницю нашого письменства й духовного життя» [1, с. 462]. Не можуть оминати своєю увагою полемічних творів також мовознавці – особливо історики української і польської мов, оскільки величезний масив полемічної літератури був написаний як руською (староукраїнською), так і польською мовами.

«У літературознавстві лише недавно почав враховуватися факт багатомовності давнього українського письменства. Тогочасна «руська» література творилася латинською, польською, грецькою, церковнослов'янською, білоруською, а пізніше – і російською мовами. Тому часто одні і ті ж літературні пам'ятки належать до кількох культур – польської, української, білоруської, литовської, російської, молдавської, незалежно від конфесійної приналежності їхніх авторів» [5, с. 479]. Підтвердженням цього може слугувати книга Івана Вагилевича «Pisarze polscy Rusini», яка була написана ще в 1843 р., довгий час зберігалася у відділі рукописів Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаніка, а побачила світ у 1996 р. в Перемишлі завдяки дослідницьким зусиллям українського славіста Р. Радишевського. Це хрестоматія творів, переважно релігійного характеру, письменників кола української культури XVI–XVII ст., які творили польською мовою. Тут представлені їхні біографії, характеристики творів та короткий переказ. Друга частина книги – додаток «Pisarze łacińscy Rusini», де відповідно викладено огляд латиномовних творів українського письменства.

В українській літературі нурт полемічного писання існував ще до подій 1596 р., згадаймо твори Івана Вишенського, Герасима Смотрицького, Василя Суразького, збірки апологетичних творів із Супрасльського монастиря та інш., творені слов'яноруською (словеноруською) мовою. Після укладення Берестейської унії основною мовою міжконфесійних літературних дебатів стає польська. Ця тради-

ція склалася у Польщі ще за часів реформації і контрреформації, коли протестанти намагалися донести до народу свої догмати мовою, якою народ власне спілкується, тобто польською мовою, а не мовою Костьолу – латинською. У цій полеміці католицькі проповідники, «намагаючись відбити напади протестантів, змушені були вдатися до зброї супротивника і перейти з латини на польську мову» [12, с. 112]. Якщо йдеться про полеміку між католиками, православними й уніатами, то в цьому випадку мовами конфесійних суперечок були руська (староукраїнська) та польська, інколи латинська. «Першим ініціатором полеміки зі східною церквою, справжньої полеміки і по-польськи (!) був Петро Скарга» [11, с. 59], опублікувавши вже згаданий твір «O jedności Kościoła Bożego» («Про єдність Божої Церкви» (Краків, 1577). З православного боку одним з перших, хто виступив в полеміці польською мовою, був Стефан Зизаній у своєму творі «Катехизис» («Казання») (1595), який, на жаль, не дійшов до нашого часу (про його існування довідуємося опосередковано – з творів-відповідей католицьких проповідників). Вважається, що було дві версії цього трактату – руська і польська, при цьому «польський текст «Казання» повніший; очевидний знак, що воно написане по-польськи й перекладене на тодішню нашу літературну мову» [1, с. 468]. Так було і з полемічною пам'яткою Христофора Філалета (псевдонім) «Апокрізіс» – польський варіант видано у Вільно у 1597 р., натомість руський опублікований у 1598 р. в Острозі [1, с. 470–471]. Варто зазначити, що деякі твори як уніатських, католицьких, так і православних діячів спочатку були написані по-руськи (по-староукраїнськи), а згодом їх перекладали польською, напр., трактат уніата Іпатія Потія, власне відповідь на «Апокрізіс», «Avtrreōc, abo Apologia przeciw Krzystofowi Filaletowi» вийшов друком по-староукраїнськи в 1599 р., а по-польськи у 1600 у Вільно. Виступ Мелетія Смотрицького, на той час він ще належав до табору православних, під назвою «Θρυνος, To iest Lament ... Wschodniej Cerkwie...» (Вільно, 1610) також був двомовним [14]. При цьому староукраїнська версія – «це написана кириличними літерами і з деякою зміною фонетичних особливостей та ж польська» [6, с. 87] (як у випадку із твором П. Скарги «Описання і оборона собору руського Берестейського» (1597).

Пізніше, як стверджує А. Брюкнер, «полеміка, що проходила до цього часу (тобто до початку XVII ст. – О.Л.) по-польськи і по-руськи, по-

чала проводитися виключно польською мовою, а ініціаторами виступили православні, котрі на русько-польську «*Harmonisa*» відповіли польським «*Antigrafi*» (1608) (автор Мелетій Смотрицький. – О.Л.) [8, с. 608]. Відомі польськомовні твори українських полемістів – це «*Exegis*» (Київ, 1633) Сильвестра Коссова, «*Elaworowic*» або «*Perspectiwa*» (Краків, 1642) Касіяна Саковича, що прийняв латинський обряд, перейшовши спочатку з православ'я на уніатство, «*Λίθος* або *kamień...*» (Київ, 1644) Петра Могили, що був власне відповіддю на «*Perspectiwa*» та ін. Зокрема, обґрунтовуючи використання польської мови православними у своїх догматичних працях, Петро Могила писав: «Русини, як обивателі Речі Посполитої, повинні знати мови, без яких не могли б виступати ані в Сеймі, ані в судах, ані порозумітися з мешканцями Корони чи взагалі виступати у політичних справах... Навіть, роз'яснюючи питання віри, потрібно вміти дати відповідь тією мовою, якою прозвучало питання, тобто або латинською, або теж польською з багатьма латинськими домішками (вставками)» [13, с. 27–28]. Суголосною цьому твердженню є думка львівського єпископа Йосипа Шумлянського, який у 1687 р. писав: «Сама справедливість і необхідність вимагають від нас, жителів Польської Корони, щоби ми могли відповісти римо-католицькому духовенству його мовою, щоби священники могли розмовляти зі шляхтою по-світськи так, щоби відповідь не складала їм труднощів. Тому потрібно, щоби наше православне духовенство знало не тільки церковнослов'янську мову, але також польську, а якщо це можливо, то і латину» [2, с. 52; 9, с. 34]. Цього принципу дотримувалися теологи і у II пол. XVII ст. Догматичні питання, представлені в релігійній полеміці на початку XVII ст., залишилися актуальними і для наступного покоління священників. Однак була одна особливість – в ідеологічну боротьбу з православного боку вступили учені мужі, які здобули освіту західноєвропейського рівня. Проти католицьких кліриків виступили достойні супротивники, які знали і любили європейську культуру і науку, які не боялися релігійних дебатів. Особливо це стало відчутно після заснування Києво-Могилянського колегіуму: «...ґрунт, який так ретельно обробляв Могила, вродив бажаними плодами; до боротьби стали такі люди, як Галятович, Баранович і Гізель, вчені-теологи, які більше не використовували аргументів протестантів, як це робили колись Зизаній, Філалет чи Ортолог» [8, с. 617]. Літе-

ратурознавець С. Єфремов зазначає, що «самі методи полеміки, під впливом нової, з заходу позиченої освіти, і нових набирають форм – схоластичної вченості, академічного богословствування», а далі продовжує: «Характерно, що вже друге покоління наших письменників XVII ст., що помазалось академічною освітою, волить писати більше польською мовою, а коли й звертається до своєї, то знову ж збивається частіше на холодний і безбарвний „словенно-роскій языкъ”» [3, с. 134–135].

В історії полемічних змагань, які відбувалися переважно у друкованій формі, відомі два публічні диспути між католицькими і православними діячами. Перший з них відбувся у 1646 р. у Києві між єзуїтським місіонером Миколаєм Ціховичем та тогочасним ректором Києво-Могилянського колегіуму Інокентієм Гізелем про походження Св. Духа [8, с. 638]. Друга релігійна дискусія пройшла у 1663 році в Білій Церкві між єзуїтом Андріяном Пекарським та архимандритом Іоаннієм Галятовським, що на той час також очолював Могилянський колегіум. Останній висвітлив її перебіг у польськомовній праці «*Rozmowa Białocerkiewska...*» (Новгород-Сіверський, 1676), на яку було відредаговано з католицького боку полемічним твором «*Refutacja*» [8, с. 640]. Почався новий виток полеміки. У 1668 р. віленський єзуїт, прихильник унії, Павло Бойма написав трактат «*Stara Wiara...*». На думку А. Брюкнера, «цей твір став відомим саме завдяки тому, що проти нього виступили усі київські знаменитості, в тому числі і Баранович» [8, с. 640]. Певно, полемічний тон П. Бойми був досить гострим і драгієвливим, якщо вже у 1670 р. архієпископ Лазар Баранович пише своєму колезі архимандритові Києво-Печерської Лаври Інокентію Гізелю про те, що «в жодному випадку не можна нам мовчати, щоби про нас не сказали: Нікому нічого не сказали, бо боялися (Марка 16–8) і Бойма тоді скаже, що ми боїмося його...» [4, с. 116]. Того ж року Баранович передає до Лаврської друкарні відповідь на першу частину закидів єзуїта з проханням перекласти польською мовою великі латинські цитати і зробити коректуру власного тексту: «Спірне його питання не таке просте (порожнє), щоби нам не відповідати на нього, тому що він явно дорікає нам, що нібито у нас не так багато таких, які би уміли правильно розумувати», «варто було б його провчити, щоби він дізнався, що і на неосвіченій Русі є свій розум», «нехай і вони знають, що на Русі є польські літери (письмо)» [4, с. 107, 110, 155]. Полемічна праця Л. Барановича «*Nowa miara starej wiary*» була видрукована у 1676 р. у Новгород-Сівер-

ському (друге видання у Чернігові). Архієпископа підтримали його колеги – проти П. Бойми виступили архимандрити І. Гізель та І. Галятовський, як про це вже згадувалося вище. Перший написав «Prawdziwa wiara czyli odpowiedź...» (1671, рукописний варіант), а другий – опублікував у 1678 р. «Stary Kościół Zachodni...» (Новгород-Сіверський). Власне цими творами і завершується церковна полеміка в XVII ст. Як зазначав С. Єфремов, «кінець XVI і початок XVII ст. взагалі був часом розцвіту нашого письменства, що явило тоді кращі й талановитіші зразки свої. Оборона православної віри і взагалі церковна полеміка не

змовкає ще довго потім і тягнеться через усе XVII ст. і пізніше» [3, с. 135].

Загалом полемічна література – це «дзеркало епохи, [яке]... дозволяє простежити розвиток історичного змісту в полеміці, способу мислення тогочасної еліти, значення цього змісту, а також різниці між уніатами і православними» [10, с. 584].

Попри те, що полемічна література характеризувалася злобою, ущипливістю і гострим стилем, і врешті-решт в ній так і не знайшли свого вирішення болючі питання, пов'язані з догматами східної та західної церков, вона стала цікавим і оригінальним явищем в історії культур обох народів – польського й українського.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Возняк М. Історія української літератури у 2 кн. / М. Возняк. – Львів : Світ, 1992. – Кн. I. – 696 с.
2. Возняк М. Історія української літератури у 2 кн. / М. Возняк. – Львів : Світ, 1994. – Кн. II. – 560 с.
3. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 688 с.
4. Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. – Чернигов, 1865. – 364 с.
5. Радішевський Р. Питання Берестейської Унії та праця Івана Вагилевича «Pisarze polscy Rusini» / Р. Радішевський // Unia Brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich. – Kraków : Universitas 1994. – S. 474–490.
6. Русанівський В.М. Історія української літературної мови / В.М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.
8. Brückner A. Spory o unię w dawnej literaturze / A. Brückner // Kwartalnik Historyczny. – Rocznik X. – Z. III. – Lwów, 1896. – S. 578–644.
9. Chałcampowicz K.W. Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVI i XVII stuleciu / K.W. Chałcampowicz. – Lwów, 1924. – 125 s.
10. Czech M. Świadomość historyczna Ukraińców pierwszej połowy XVII w. w świetle ówczesnej literatury polemicznej / M. Czech // Slavia Orientalis. – T. XXXVIII. – № 3–4. – 1989. – S. 576–584.
11. Jabłonowski A. Akademia Kijowsko-Mohylańska (Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi) / A. Jabłonowski. – Kraków, 1899–1900. – 312 s.
12. Krzyżanowski J. Historia literatury polskiej (Alegoryzm, preromantyzm) / J. Krzyżanowski. – Warszawa, 1974. – 654 s.
13. Ševčenko I. Różne oblicza świata Piotra Mohyły // Ukraina między Wschodem i Zachodem. Eseje i studia, red. J. Axer / I. Ševčenko. – Warszawa, 1996. – S. 19–44.
14. Wagilewicz I. Pisarze polscy Rusini / I. Wagilewicz. – Przemyśl, 1996. – 318 s.